

Referents valencianes del Treball Social i la Sociologia de les addiccions: reconeixement professional i acadèmic

DAYANA ARTETA MOLINA*, CLARA CHE TÓRTOLA i VÍCTOR AGULLÓ CALATAYUD*****

* Sociòloga especialitzada en estudis de gènere i igualtat. Programa de Doctorat en Ciències Socials de la Universitat de València.

** Sociòloga i treballadora social. Programa de Doctorat en Ciències Socials de la Universitat de València.

*** Professor i investigador del Departament de Sociologia i Antropologia Social de la Universitat de València.

Rebut: 4 octubre 2023. Acceptat: 19 octubre 2023.

RESUM

El propòsit de l'article següent és ressaltar i donar visibilitat a la trajectòria acadèmica i professional de cinc dones, treballadores socials o sociòlogues, que van exercir les seues professions en l'àmbit de les drogues i les addiccions a València. La metodologia emprada ha sigut qualitativa, basant-se en entrevistes semiestructurades que exploren els seus relats biogràfics, amb especial èmfasi en la seua història i l'evolució que ha tingut la intervenció, la prevenció i la investigació de les addiccions. Les professionals ací presents van construir els fonaments de l'actual sistema de prevenció, detecció i actuació pública de drogodependència, regulant i professionalitzant-lo tant a nivell laboral com a nivell mèdic i de tractament. A través d'un èmfasi en el treball interdisciplinari, van advocar per la importància de la dignificació de la persona addicta, i per uns enfocaments holístics que contextualitzaren tant els factors individuals, com el context social i cultural, l'entorn familiar i les relacions socials, i els factors econòmics i polítics. Així mateix, les protagonistes destaquen pel seu compromís constant amb la formació contínua en aquest camp, la investigació, i la docència. Així, aquest article pretén fer memòria i visibilitzar les seues trajectòries i aportacions, al mateix temps que fomentar a través de l'exemple la possibilitat que altres persones s'endinsin en el camp de les addiccions per a poder millorar les condicions de vida dels i les pacients, i contribuir a una societat més justa.

PALABRAS CLAVE: Treball Social; Sociologia; Dona; Drogues i Addiccions; Comunitat Valenciana; Metodologia Qualitativa.

Valencian leading women in Social Work and the Sociology of addictions: professional and academic recognition

ABSTRACT

The purpose of the following article is to highlight and bring visibility to the academic and professional trajectory of five women, social workers or sociologists, who practiced their professions in the field of drugs and addictions in the province of València. The methodology employed has been qualitative, relying on semi-structured interviews that explore their biographical narratives, with a particular emphasis on their history and the evolution of interventions, prevention, and addiction research. The professionals presented here laid the foundation for the current public prevention, detection, and intervention system for drug dependency, regulating and professionalizing it both at the labor and medical levels of treatment. Through an emphasis on interdisciplinary work, they advocated for the importance of dignifying the addicted individual and for holistic approaches that contextualize both individual factors, the social and cultural context, family environment, and social relationships, as well as economic and political factors. Furthermore, the protagonists stand out for their ongoing commitment to continuous education in this field, research, and teaching. Thus, this article aims to memorialize and bring visibility to their trajectories and contributions while also encouraging, through their example, the possibility for others to enter the field of addiction to improve the living conditions of patients and contribute to a more inclusive society.

KEY WORDS: Social work; Sociology; Women; Drugs and Addictions; Valencian Country; Qualitative Methodology.

INTRODUCCIÓ

El consum de substàncies psicoactives no és una qüestió nova en la història de la humanitat, el seu ús es remunta a milers d'anys. A tall d'exemple, a Amèrica Llatina la civilització incaica, la fulla de coca era utilitzada en cerimònies i rituals o per a reduir el desgast físic (Caiuby i Rodrigues, 2015; Escobedo, 1986). En l'actualitat té pràctiques diferents que estan més relacionades amb l'ús lúdic i recreatiu pel que des de les Ciències Socials s'estudia el seu ús com a fenomen social i cultural. Les addiccions es consideren un problema social d'enorme rellevància pública i política a causa dels efectes nocius per a la salut i la població en general (Comas, 1990; Slapak i Grigoravicius, 2007).

L'ús de substàncies psicoactives i les addiccions que aquestes generen és un fenomen complex, polièdric i global que afecta a totes les persones del planeta sense importar l'edat, l'ètnia, el gènere, la nacionalitat, l'estatus social o el nivell educatiu i socioeconòmic (Prado et al., 2016). Segons l'últim Informe Mundial sobre les Drogues (2022) de l'Oficina de les Nacions Unides contra la Droga i el Delicte [UNODC], s'estima que al voltant de 248 milions de persones entre 15 i 64 anys van consumir substàncies psicoactives a tot el món en 2020, la qual cosa va suposar un augment de 26% respecte als anys anteriors. Les persones més joves continuen consumint més drogues que les adultes i, en alguns països, els seus nivells de consum són molt més elevats que els de les generacions anteriors. Entre les persones

que més prenen drogues es troben els homes, però cal destacar que les dones van constituir el 40% de les persones que usen estimulants de tipus amfetamínic i també utilitzen amb finalitats no mèdiques fàrmacs estimulants, opioïdes, sedants i tranquil·litzants. A més, es troben infrarepresentades en els tractaments per consum d'estimulants de tipus amfetamínic. Les drogues més consumides a tot el món continuen sent l'alcohol, el tabac i el cànnabis.

La percepció social del consum de substàncies psicoactives és diferent entre dones i homes. A mode il·lustratiu el consum d'alcohol de les dones està més castigat i doblement penalitzat; se'ls qüestiona per ser consumidores i per ser dones (Gómez, 2007; López i Ruiz, 2013; Romo, 2005). Per això, la importància d'incorporar de manera transversal la perspectiva de gènere en la intervenció, la prevenció i la investigació de les addiccions, i aprofundir sobre les causes del consum de substàncies psicoactives de les dones i en l'abandó del tractament (Arteta, 2020).

Les addiccions s'han estudiat des de diferents models teòrics; no obstant això, en l'àmbit de la intervenció social ha tingut major rellevància el model bio-psico-social (Jiménez, 2021; Losada et al., 1995; Sixto i Olivar, 2017). Ara bé, en disciplines relacionades amb les Ciències Socials com la Sociologia o l'Antropologia s'utilitza igualment el model sociocultural (Apud i Romaní, 2016; Prado et al., 2015) i el model socioecològic (Guzmán, Armendáriz i Alonso, 2020; Pons, 2008) per a analitzar les causes que influeixen en el consum de substàncies psicoactives que estan relacionades amb factors individuals, el context social i cultural, l'entorn familiar i les relacions socials, i els factors econòmics i polítics. Per tant, aquest fenomen multicausal en la seua intervenció requereix d'un equip interdisciplinari per a elaborar estratègies conjuntes per a informar, previndre i actuar en coordinació amb altres professionals de les addiccions (Becoña, 2002; Ferro, 2004; Losada et al., 1995). En aquest sentit, disciplines com el Treball Social i la Sociologia compleixen un paper important en l'estudi, l'epidemiologia, la intervenció social específica i especialitzada; el disseny, implementació i seguiment dels programes, així com en la prevenció i en la reinserció

social (Gutiérrez, 2007; Major, 1995; Sixto i Olivar, 2017). Així mateix, el professional de Treball Social en els centres d'atenció a les addiccions intervé en diferents àrees relacionades amb el consum de drogues, l'àmbit familiar, educatiu, laboral relacional i ocupacional de l'oci i temps lliure (Losada et al., 1995). Per part seua, des de la Sociologia els seus professionals analitzen les actituds de la població cap a les substàncies, les seues demandes canviants i com aquestes es veuen influïdes per nombrosos factors culturals, econòmics i socials. Igualment, es preocupen per descobrir els significats cognitius que comporten els seus usos i les regles que expliquen les variacions de la conducta (Romero, 2006). Així mateix, d'acord amb la sociòloga argentina Victoria Sánchez (2018), cal considerar una mirada crítica amb perspectiva històrica en la lògica epidemiològica dels usos de les drogues –a com i per a què s'elaboren les estadístiques i quins usos polítics tenen–, per a no incórrer en biaïsos a causa de condicionaments soci-estructurals.

A Espanya les substàncies psicoactives van començar a ser considerades un fenomen social a la fi de la dècada dels setanta i principis dels huitanta amb l'increment del consum de drogues il·legals com l'heroïna que va generar entre la població alarma social (Romaní, 2010). En aquest període, i a inicis dels noranta, l'heroïna que era majoritàriament administrada per via intravenosa, va augmentar les morts de persones joves i també va contribuir a l'expansió de la infecció pel Virus de la Immunodeficiència Humana [VIH] (de la Fuente et al., 2006). A causa de l'augment del consum de substàncies il·legals les institucions i entitats públiques i diversos professionals van començar a mostrar interès i preocupació per aquesta problemàtica produint-se una reacció assistencial primer des de l'àmbit de la psiquiatria que treballava amb el tractament de l'alcoholisme (Gutiérrez, 2007). En aquest sentit, a la ciutat de València, a mitjan dècada dels seixanta i setanta, l'assistència a les addiccions de substàncies psicoactives tant il·legals com legals es realitzava en centres psiquiàtrics, primer en el «Sanatori Psiquiàtric Provincial Pare Jofré» i, després a l'Hospital Psiquiàtric de Bétera, en el «Servei d'Alcoholisme i Toxicomanies» que de-

penia de la Diputació de València. Des d'aquests centres psiquiàtrics es va començar a considerar i demandar professionals relacionats a l'àmbit social per a plantejar el problema de les addiccions des d'un enfocament social que tinguera en compte qüestions relacionades amb l'entorn o el context en el qual es trobaven immerses les persones amb problemes d'addicció (Bertolín i Cuevas, 2016; Cano, 2006).

Aquestes primeres treballadores socials i sociòlogues, com veurem més endavant, juntament amb altres professionals de la Salut Pública de l'àmbit de les addiccions del País Valencià (Arteta i Agulló, 2022; Arteta i Agulló, 2023) van contribuir a la creació d'una xarxa de Serveis Socials especialitzats a València que van ser pioners a Espanya. En la dècada dels setanta van crear i van posar en funcionament la primera «Associació d'Alcohòlics Rehabilitats» de la Comunitat Valenciana, la Comunitat Terapèutica «Casa Lanza» (1978-1988) i l'Associació Provincial Valenciana d'Ajuda al Toxicòman» (APROVAT), entre altres. En la dècada dels huitanta van sorgir altres dispositius assistencials des de la Generalitat Valenciana on també van contribuir a la posada en marxa del primer «Centre Urbà de Rehabilitació de Toxicòmans» (CURT) a nivell nacional, el Servei d'Orientació en Drogodependències (SOD), entre altres recursos. Posteriorment, la Generalitat Valenciana des de la Conselleria de Benestar Social, que era la que tenia la competència en drogues i addiccions, en 1997 va aprovar la primera llei que regula aquest problema en la Comunitat Valenciana, en la qual es definia els organismes i recursos assistencials per al tractament de les addiccions, per exemple, es van crear les Unitats de Conductes Addictives (UCA). També van participar en programes de prevenció de les addiccions i en la investigació relacionades amb aquest fenomen en la Comunitat Valenciana.

En definitiva, l'objectiu d'aquesta publicació és donar a conèixer i visibilitzar la trajectòria professional, acadèmica i investigadora de cinc dones referents del Treball Social i la Sociologia en l'àmbit de les addiccions a València. Ens proposem rescatar les seues biografies visibilitzant així les seues aportacions i sabers, difonent les seues principals contribucions a la Ciències Socials de

tal mode que les futures generacions puguen socialitzar-se amb el seu llegat i coneixements.

METODOLOGIA

En aquesta investigació s'ha recorregut a la metodologia qualitativa per a conèixer la trajectòria professional, acadèmica i investigadora, com també les experiències de les treballadores socials i sociòlogues que han desenvolupat gran part de la seua professió en l'àmbit de les addiccions a la ciutat de València.

La selecció de les participants es va realitzar partint de la premissa que foren dones amb una dilatada i contrastada trajectòria professional o acadèmica en l'àmbit de les addiccions. De manera que es van tindre en compte fonamentalment tres criteris. El primer d'ells és que foren nascudes a la ciutat de València o que hagueren dedicat bona part de la seua carrera professional o acadèmica en institucions del Cap i Casal (un mínim de 20 anys). El segon criteri que es va considerar és que tingueren al voltant de 60 i més anys. Un tercer era que hagueren estudiat la diplomatura en Treball Social o la llicenciatura de Sociologia. Es van identificar en un primer moment 3 dones fruit dels projectes: «Dones valencianes pioneres en el camp de les addiccions» i «Pioneres de la Sociologia Valenciana», i també s'ha localitzat per al següent article a altres dues dones. Pel que finalment s'han entrevistat 5 dones referents del camp de les addiccions; Treball Social (4) i Sociologia (1). Cal assenyalar que dos de les treballadores socials són doctores en Sociologia i en conjunt, abasten entre altres àmbits, el tractament, la prevenció, la inclusió social i la investigació en addiccions.

Per a recollir les vivències i experiències de les participants es va utilitzar com a tècnica l'entrevista en profunditat, prèviament es va crear un guió semi-estructurat on es contemplaven aspectes familiars, trajectòria professional, acadèmica i investigadora, els obstacles i dificultats en el seu acompliment professional, i reptes i perspectives de futur del camp de les addiccions.

Es va establir un procés de consentiment informat i es va mantindre comunicació amb ca-

dascuna de les participants, on se'ls va explicar la naturalesa de l'estudi, es va concretar el dia, l'hora i el lloc de l'entrevista. El treball de camp es va realitzar entre 2022 i 2023. Les entrevistes es van dur a terme en els seus respectius llocs de treball i en instal·lacions de la Universitat de València com el Laboratori de Ciències Socials-Social.Lab. Les entrevistes van durar, aproximadament, entre hora i mitja i dues hores. Les participants, el dia de l'entrevista, van aportar documentació d'època com a notícies i articles de premsa, certificats acadèmics o títols universitaris, el seu currículum vitae i fotografies representatives el que va ajudar a l'anàlisi i elaboració del relat de vida d'una manera més exhaustiva i objectiva possible.

RESULTATS

A continuació, passem a descriure la trajectòria acadèmica i professional de cinc dones valencianes referents pertanyents a les disciplines del Treball Social i la Sociologia, que van exercir les seues professions en l'àmbit de les drogues i les addiccions a la ciutat de València. A través de les seues experiències podem conèixer la història i l'evolució que ha tingut la intervenció, la prevenció i la investigació de les addiccions en el Cap i Casal.

Josefa Gómez Moya

Naix a València en 1948. Als 16 anys va iniciar els seus estudis en l'antiga diplomatura de Treball Social, coneguda com a «Assistent Social», a l'Escola Diocesana d'Assistents Socials de València. En 1968 va obtenir el títol a l'Escola Oficial de Madrid. Posteriorment, es va graduar en Ciències Polítiques i Sociologia en la Universitat Pontifícia de Salamanca (1996). En 2003, va completar el doctorat en Sociologia per la Universitat de València amb la tesi «L'alcoholisme femení: una perspectiva sociològica». Aquesta tesi va ser pionera a Espanya i, en bona part, va obrir el camí a noves generacions d'investigadores i investigadors interessats a estudiar aquest fenomen social, que fins a dates recents havia sigut poc estudiat i estava invisibilitzat. Igualment, va completar la seua formació amb el Màster en Drets Humans a la Universitat de València en 2011.

Quant a la seua trajectòria professional, la seua primera ocupació després de finalitzar els estudis universitaris va ser impartir l'assignatura de «Treball Social de Grups» a l'Escola d'Assistents Socials de València. No obstant això, la seua incursió en el camp de les addiccions va començar a la fi de la dècada dels 60, en l'antic convent franciscà convertit en psiquiàtric «Sanatori Psiquiàtric Provincial Pare Jofré» de València, conegut també com a «Manicomi de Jesús». Durant aquest període, la intervenció en addiccions es realitzava principalment en hospitals psiquiàtrics pel que va sorgir la necessitat d'abordar aquesta problemàtica des d'una perspectiva més social. En conseqüència, el professional del Treball Social es va tornar indispensable en el tractament de les drogodependències. En el Psiquiàtric de Jesús, va treballar fonamentalment amb pacients amb addicció a substàncies com l'alcohol.

Cal destacar que va formar part d'un grup de professionals que, durant l'època franquista, va denunciar les injustícies que s'estaven cometent en l'esmentat manicomi de Jesús, advocant pels drets de les persones ingressades. Com a resultat d'aquestes denúncies i del malestar generat en la societat valenciana, les persones ingressades van ser traslladades al nou Hospital Psiquiàtric Provincial, situat en la localitat de Bétera (Camp de Túria). El «Manicomi de Jesús» va ser clausurat en 1989. En el nou hospital de Bétera, va participar en la creació i posada en funcionament del «Servei d'Alcoholisme i Toxicomanies». En aquest servei, va treballar amb persones que tenien addicció a l'alcohol i amb els primers casos d'heroïna. A més, va realitzar teràpies grupals tant amb els pacients com amb els seus familiars.

En la dècada dels 70, també va col·laborar en la creació de la primera «Associació d'Alcohòlics Rehabilitats» de la Comunitat Valenciana. Va romandre en el «Servei d'Alcoholisme i Toxicomanies» des de la seua inauguració en 1975 fins al tancament de l'Hospital Psiquiàtric de Bétera. Amb tot, va continuar la seua labor en centres ambulatoris, on va realitzar intervencions comunitàries en coordinació amb els Serveis Socials, Educació i Sanitat. Durant tot aquest temps va compaginar el seu treball professional amb la seua labor acadèmica.

A la Universitat de València, va dedicar aproximadament vint anys de la seua vida professional, incorporant-se en 1987 com a professora associada a l'Escola d'Assistent Socials, adscrita a la Universitat de València. Allí, va desenvolupar la seua carrera universitària i, en 1992 va obtenir la plaça de professora titular, que va ocupar fins a la seua jubilació en 2010. Va impartir classes en diferents graus, cursos de postgraus i màsters oficials en l'àmbit de les Ciències Socials i de la Salut. Així mateix, va col·laborar amb altres universitats valencianes, com la Universitat Politècnica de València, i amb diferents universitats de països llatinoamericans.

Durant la seua etapa en la universitat, no sols es va dedicar a l'ensenyament, sinó que també va ocupar importants càrrecs de gestió relacionats amb el Treball Social. Va ser Directora del Departament de Treball Social i Serveis Socials (1998-2000), Secretària de la Facultat de Ciències Socials (2003-2009), Presidenta del Comitè d'Autoavaluació de la titulació de Treball Social (ANECA-2006), Presidenta del Comitè de Qualitat de la titulació de Treball Social (2007) i Presidenta de la Comissió Acadèmica de títol de la Diplomatura en Treball Social (2003-2009). A més, va ser membre de la xarxa del títol de grau en Treball Social i del grup de treball que va desenvolupar el Projecte d'Innovació Educativa en la titulació oficial de Diplomata en Treball Social (2004-2006). Així mateix, durant sis anys, des de 2009 fins al 2015, va ser Presidenta del Col·legi Oficial de Diplomats en Treball Social i Assistents Socials de València. En el camp de les addiccions, va col·laborar en l'Observatori de Drogodependències de la Comunitat Valenciana, participant en la coordinació, organització i impartició de cursos i jornades sobre drogues i addiccions amb substàncies.

En l'àmbit de la investigació, ha participat en 16 projectes d'I+D finançats per convocatòries públiques. Les seues investigacions en addiccions s'han centrat en l'estudi de les addiccions amb substàncies com l'alcohol i la cocaïna en diferents grups poblacionals, incloent-hi dones, adolescents i immigrants. A més, ha col·laborat en projectes de prevenció relacionats amb aquesta problemàtica, i cal recalcar que és una de les pioneres a investigar a Espanya sobre el fenomen

de l'alcoholisme femení des d'una perspectiva sociològica. En els seus projectes, ha incorporat de manera transversal la perspectiva de gènere.

Respecte a les seues publicacions, ha col·laborat en 12 capítols de llibres i és autora de tres llibres: «*L'alcoholisme femení una perspectiva sociològica*» (2005), «*Treball Social: orientacions i pràctiques formatives*» (1999), «*Necessitats col·lectives i serveis socials: propostes d'anàlisi i actuació*» (1992). Ha publicat 18 articles en revistes especialitzades en Treball Social, com *RTS. Revista de Trabajo Social, Servicios Sociales y Política Social, Portularia i Cuadernos de Trabajo Social*. També va dirigir la revista *TSNova* (2010-2015) i ha publicat en revistes de l'àmbit de la Sociologia, com *Papers*, i en revistes especialitzades en addiccions, com a *Adicciones Revista de Socidrogalcohol, Revista Española de Drogodependencias*, i *Journal of Drug Issues*.

Maria Teresa Yeves Bou

Naix a València en 1949. Va estudiar en el col·legi religiós de Jesús i Maria de València, institució que li marcaria per la seua educació classista. Al no tindre una altra possibilitat al seu abast, només va tindre l'opció d'estudiar un batxiller administratiu tècnic superior, estudis pels quals no se sentia atreta i no li permetien l'accés a la universitat. No obstant això, tenia altres inquietuds en ment, i amb facilitat per a tractar amb persones, li aconsellen estudiar Assistent Social, els estudis del qual va completar en 1970. D'eixe mode, obté la llicenciatura de Treball Social en la Universidad Nacional d'Entre Ríos (l'Argentina) en 1992. Posteriorment, compatibilitzant amb el seu treball, es llicencia en Antropologia Social i Cultural en 1997 a la Universitat Rovira i Virgili de Tarragona. Així mateix, en 2006 es doctora en Sociologia a la Universitat de València, amb la tesi «*Associacions de dones i moviments feministes*».

Des de la finalització dels seus estudis d'Assistent Social treballa en un institut en el valencià barri de la Font Santa, també en un projecte de desenvolupament comunitari a la comarca de la Foia de Bunyol i en Càritas Diocesana en un equip multidisciplinari per a l'atenció i estudi dels llavors anomenats transeünts. En 1974 comença a

treballar a l'Hospital Psiquiàtric de Bétera estant en diferents pavellons; judicials, malaltes i malalts crònics, recalant al final de la seua estada en el pavelló d'alcohòlics. En una època on no hi havia una regularització, professionalització o protocol mèdic, social o administratiu en relació als pacients amb addicció a substàncies psicoactives, anomenats toxicòmans en aquell moment. En eixe context comencen a arribar al pavelló persones dependents de l'heroïna amb síndromes d'abstinència fortes i dependents d'amfetamines per via intravenosa. Aquest canvi de paradigma juntament amb el consegüent desconeixement, va obligar a Teresa i a la resta de professionals sociosanitaris a formar-se, en bona part de manera autodidacta, coincidint amb una voluntat col·lectiva de canviar el tracte vexatori, indigne, l'oblit, estigma i rebuig que tant les persones amb problemes mentals com aquelles que tenien addicció patien per part tant de l'administració i la societat. Destacar que entre 1977 i 1980 va ser membre del Comitè de Redacció de la Revista *Socidrogalcohol*.

Davant la falta de coneixement i la voluntat de millora, Teresa Yeves, al costat d'Emilio Bogani, Teresa Fernández i Pepe Gómez, viatgen a França, comissionats per la Diputació de València a la recerca de referents i alternatives a la cura i tractament de persones amb addicció. Aquesta experiència els motiva a posar en marxa el pioner Centre d'Internament Prolongat «Casa Lanza», comunitat terapèutica rural afavorida per la Diputació de València, situada en una casa de camp a 90 km de València, en el llogaret los Cojos, a Requena.

El grup multidisciplinari de «Casa Lanza» format per professionals de la Medicina, Infermeria, Psicologia, Treball Social i Sociologia, entre altres professions, va significar un enorme avanç terapèutic per a l'època, i una nova manera, més horitzontal, d'enfocar les relacions i decisions laborals.

El seu primer contacte amb l'àmbit de les addiccions havia coincidit amb una època conflictiva a nivell sociopolític, amb el moviment antipsiquiàtria, i amb repetides vagues per part de les i els treballadors per a millorar les condicions laborals en les quals va estar involucrada com a militant

del Sindicat CNT sent objecte d'un expedient sancionador que, motivaria, en última instància, el seu trasllat a la Diputació de València i un canvi d'horitzons en 1980.

No obstant això, el seu interès per l'àmbit de les addiccions havia decaïgut per un conjunt de factors: duresa, falta de respostes clares o contradiccions que va trobar en aquest sector, però, sobretot, per la seua necessitat personal de començar i involucrar-se en projectes nous i l'expedient sancionador. En definitiva, el seu interès per les drogodependències es va centrar en la participació amb l'equip multidisciplinari i el desenvolupament de l'estructura organitzativa de Casa Lanza, interès que va decaure després del seu trasllat forçós moment en el qual va començar la seua especialització en els estudis feministes i de les dones, sent una de les fundadora del Seminari Multidisciplinari d'Estudis feministes predecessor de l'actual Institut Universitari d'Estudis de la Dona.

Des de 1980-1986 presta els seus serveis a la Casa de Beneficència, col·laborant en el seu desmantellament i creant estructures de suport més dignes i eficaços per als menors, posteriorment serà traslladada al IASS de la Diputació de València, per a concloure en l'àrea de la Dones de la mateixa Diputació, compatibilitzant amb els seus treballs de recerca sobre Dones i la docència a l'Escola Universitària de Treball Social.

Així, des de l'any 1986 fins a setembre de 2012, ha sigut Professora Titular del Departament de Treball Social i Serveis Socials en la Facultat de Ciències Socials de la Universitat de València, estant especialitzada en Treball Social feminista i Treball Comunitari i exercint, a més, importants càrrecs de gestió universitària. Ha sigut la primera directora de l'Escola Universitària de Treball Social, Vicedegana d'Estudis de la Facultat de Ciències Socials o Secretària de la Comissió Executiva del Patronat Sud-Nord per a la Cooperació Internacional de la Universitat de València. Va participar en la Fundació del Seminari d'Estudis Feministes de la Universitat de València i, posteriorment, ha sigut membre de l'Institut Universitari d'Estudis de la Dona. Són ressenyables igualment les seues estades acadèmiques i vin-

cles investigadors amb universitats llatinoamericanes especialment de Cuba, l'Argentina i Mèxic. Finalment, ha sigut co-directora del primer Màster d'Agents d'Igualtat (en línia) i professora del Màster de Gènere i Polítiques d'Igualtat de la Universitat de València, fins a l'actualitat.

Mimí Bayarri Llobat

Va nàixer a València en 1950. En 1970 va cursar Sociologia en la Universitat de Madrid, coneguda actualment com a Universitat Complutense de Madrid (UCM). En aquella època, la llicenciatura de Sociologia encara no podia estudiar-se a la Universitat de València. Després de completar els seus estudis universitaris, va tornar a València i va establir contacte amb Josep Vicent Marqués, figura destacada en l'àmbit de la Sociologia valenciana i estatal, convertint-se en un gran amic. Anys més tard, va decidir ampliar els seus coneixements estudiant Investigació Operativa a la Universitat de València. Aquesta formació abordava els problemes socials des d'una perspectiva matemàtica, la qual cosa li va permetre adquirir coneixements de la teoria de grups i sistemes, entre altres temàtiques. Aquestes habilitats les va aplicar, més tard, en el seu treball relacionat amb les addiccions a substàncies psicoactives.

El seu interès pel camp de les drogues i les addiccions va sorgir arran de presenciar els efectes negatius de l'heroïna en coneguts i amistats. D'aquesta manera, el seu primer contacte professional amb el camp va ser a través d'un amic de la família, Pepe Gómez, que treballava com a psiquiatra en el «Servei d'Alcoholisme i Toxicomanies» de l'Hospital Psiquiàtric de Bétera, amb alguns dels primers casos d'heroïna a València. Aquest fenomen va despertar la seua curiositat i va decidir investigar aquesta problemàtica a l'Hospital Psiquiàtric de Bétera.

En eixe sentit, cal destacar que va participar en la posada en funcionament de la comunitat terapèutica, «Casa Lanza», que tractava les addiccions psicoactives en l'entorn rural, i va estar funcionant des de 1978 fins a 1988. Els membres de l'equip de treball van ser seleccionats entre el personal i les persones de pràctiques del Servei d'Alcoholisme, a excepció

de Mimí, qui no havia treballat anteriorment en aquest servei. En els seus inicis, en 1978, va assistir a totes les reunions de l'equip i també va cobrir alguna baixa laboral del personal. Posteriorment, la Diputació de València la va contractar com a auxiliar de Psiquiatria, al no reconèixer-se la figura dels professionals de la Sociologia en aquests recursos. A més, va constituir juntament amb Mercedes Sánchez i, posteriorment, Josefa Gómez, el grup d'acolliment i valoració dels ingressos de la comunitat terapèutica.

Al principi, en «Casa Lanza», treballava en torns rotatius de 24 hores, però després de cinc anys, van passar a horaris fixos. Mimí treballava tots els divendres en la comunitat juntament amb Teresa Fernández, coordinadora i responsable assistencial. Una de les seues funcions era registrar tota la informació recopilada durant les assemblees, analitzava el funcionament del grup i els problemes sorgits durant la setmana. Els dimarts assistia a les reunions de l'equip a l'Hospital Psiquiàtric de Bétera, els dimecres i dijous acudia a l'associació APROVAT, creada per familiars de persones que rebien tractament en la comunitat i a l'Hospital. Així mateix, es va formar en Psicoanàlisi en l'orientació lacaniana, els coneixements adquirits els va aplicar posteriorment en el seu treball d'intervenció amb pacients amb problemes de drogues i addiccions.

Va romandre en la comunitat terapèutica durant 11 anys i destaca i posa en valor l'esforç del personal de «Casa Lanza» per a portar avant el projecte. En aquella època, les vies de comunicació amb aquest enclavament eren difícils atès que no hi havia bones carreteres i el viatge fins allí portava diverses hores. No obstant això, amb el procés de deshospitalització, «Casa Lanza» va tancar les seues portes i el grup es va dissoldre. El personal va ser reubicat en diferents Unitats Mentals valencianes. Mimí es va traslladar a Aldaia (l'Horta Sud) dependent de l'equip de Torrent, sent Maria Huertas la directora i responsable assistencial. En aquest lloc va constatar l'enorme treball que calia escometre, va crear i va posar en funcionament, al costat de les seues companyes, la Unitat de Salut Mental d'Aldaia. Els pacients eren remesos des d'atenció primària, i Mimí va continuar com a auxiliar de Psiquiatria. També duia a terme

intervencions psicoanalítiques amb aquells pacients que no desitjaven rebre medicació.

Durant 10 anys i en col·laboració amb el «Seminari del Camp Freudià», va estar organitzant conferències clíniques, on psiquiatres del centre de salut presentaven casos en presència d'un docent del camp freudià, amb la participació del personal. Va treballar en la Unitat Mental d'Aldaia durant 20 anys.

Mimí ha dedicat la seua vida perquè la Psicoanàlisi siga reconeguda com un mètode terapèutic i perquè es pare atenció individualitzada a cada pacient. A més, va participar en la creació de la «Associació de Professionals de Comunitats Terapèutiques per a Toxicòmans», ocupant el càrrec de Secretària i col·laborant en les primeres «Jornades Estatals de Professionals de Comunitats Terapèutiques per a Toxicòmans».

El camí que ha recorregut en aquest camp no ha sigut fàcil i ha hagut de superar diversos obstacles. A tall d'exemple, en els inicis del seu treball a Aldaia, es va trobar amb un mateix pacient que havia atès en «Casa Lanza», amb la particularitat que la «droga» -medicació- li la prescrivia el psiquiatre i va constatar en primera persona el canvi de paradigma terapèutic i assistencial. Així mateix, alguns psiquiatres nous a la unitat no veien amb bons ulls que ella tinguera un espai propi per a atendre els i les pacients pel fet que no era psiquiatra, sinó sociòloga. Malgrat tot, encara que no haja exercit la Sociologia com li haguera agradat, sempre l'ha sentida com una part important de la seua vida. El marc teòric i metodològic d'aquesta disciplina li han permès tindre una ment oberta i un enfocament holístic davant els problemes socials.

Mercedes Sánchez Guerrero

Va nàixer a Utiel en 1955. Va cursar els estudis d'Assistent Social, antiga diplomatura de Treball Social, a l'Escola d'Assistents Socials de València, graduant-se en 1978 i en 2006 obté el Màster d'especialista en Prevenció i Tractament de les Conductes Addictives per la Universitat de València. El seu interès pel camp de les addiccions va sorgir durant les seues pràctiques com a Assistent Social —segon i tercer curs— en el Servei d'Alco-

holisme i Toxicomanies de l'Hospital Psiquiàtric de Bétera. En 1981, va formar part del grup de professionals que van crear i van posar en marxa el primer Centre Urbà de Rehabilitació de Toxicòmans (CURT) a nivell nacional. A l'any següent va tornar al Servei d'Alcoholisme i Toxicomanies, on va treballar des de 1982 fins a 1986. Durant aquest període, va exercir labors en dos equips del Servei: un centrat en el tractament de persones amb addicció a l'alcohol i un altre enfocat en addiccions il·legals, com l'heroïna, que era la substància més prevalent en aquells anys.

En l'Equip d'Alcoholisme, va participar tant en l'atenció intrahospitalària com extrahospitalària, brindant atenció directa al pacient i a les seues famílies, suport en el mitjà comunitari, intervenció grupal i seguiment de casos. En l'atenció extrahospitalària, es desplaçava al costat d'un psiquiatre del servei als dispensaris ambulatoris, que van ser l'origen de les actuals UCAs/UAs. Amb l'Equip d'Addiccions Il·legals, el treball es va centrar en l'atenció directa a pacients consumidors d'heroïna i altres substàncies addictives, així com brindar suport a les seues famílies. També va col·laborar en activitats comunitàries, intervenció grupal i seguiment de casos, tant la intra com en l'extrahospitalària. A més, va formar part del Programa d'Acolliment i Valoració dels Ingressos en el Centre de Rehabilitació per a Toxicòmans de Llarga Duració, Casa Lanza, situat prop del llogaret de los Cojos a Requena. Actualment aquest programa, adscrit a la Generalitat Valenciana, es coneix com a comunitat terapèutica «Els Vents».

Entre 1986 a 1990, va representar al Col·legi Oficial de Diplomats en Treball Social i Assistents Socials de València en diferents tribunals qualificadors. Per exemple, va participar en les proves de selecció per a la contractació laboral de l'Equip de Desintoxicació de Toxicomanies de l'Ajuntament de Sagunt (1986), de l'Ajuntament d'Utiel (1986), de l'Ajuntament de Benaguasil (1988) o la Mancomunitat Foia de Bunyol (1990), entre altres.

En el període comprés entre 1986 i 1992, va treballar en la Conselleria de Treball i Afers Socials i en l'Institut Valencià de Serveis Socials, on va col·laborar en la creació del Servei d'Orientació en Drogodependències (SOD) com a Òrgan Tècnic

per al desenvolupament d'aquestes competències a nivell autonòmic. En 1992 a 1995, es va establir la Direcció General d'Atenció i Prevenció dels Drogodependències, on va coordinar fins a 2003 el Programa Comunitat Terapèutica per a Drogodependents en la Comunitat Valenciana. Durant aquest període, les competències en addiccions van canviar de la Conselleria de Sanitat i Consum a la Conselleria de Benestar Social, i després van tornar a la Conselleria de Sanitat.

De 2003 a 2007, va treballar en la Prefectura de Secció de Reinserció. En aquest lloc es va encarregar de la informació, orientació, assessorament, coordinació i seguiment tècnic a nivell Autonòmic, dels Centres de Dia, Habitatges Tutelats, Comunitats Terapèutiques, Centres d'Integració de Baixa Exigència, Unitats de Valoració i Suport en Drogodependències i Unitats de Patologia Dual. Des de 2007 fins a 2018, va exercir com a coordinadora autonòmica dels programes de Comunitat Terapèutica de la Comunitat Valenciana en la Conselleria de Sanitat Universal i Salut Pública, Direcció General d'Assistència Sanitària, Servei de Gestió en Drogodependències i altres Trastorns Addictius.

Des de 2018 fins a la seua jubilació, va treballar en la Vicepresidència i Conselleria d'Igualtat i Polítiques Inclusives, Direcció General de l'Institut Valencià de les Dones, com a Cap de Secció de Programes contra la Violència de Gènere. En aquest lloc, va coordinar la Xarxa de Centres Dona 24 hores de la Generalitat Valenciana. D'aquest recurs també es van implementar els Centres Dona Rural en la xarxa.

Per a concloure, cal assenyalar que també va exercir un paper destacat en la difusió de la problemàtica de les drogues i les addiccions en la Comunitat Valenciana. Va impartir cursos sobre addiccions a substàncies legals i il·legals a professionals dels Serveis Socials i de Treball Social (1984-2013). Així mateix, va impartir classes en el Màster en Psicologia Clínica de l'Escola de Terapeutes de la Conducta en 2001 i 2002, així com en el Màster en Prevenció i Tractament de les Conductes Addictives (2003, 2004 i 2005). És coautora dels llibres: « Los vecinos ante las drogas» (primera edició en 1992 i segona edició

en 2000) i «La participación vecinal ante las drogodependencias» (1992), tots dos editats per la Federació d'Associacions de Veïns de la Comunitat Valenciana en col·laboració amb la Generalitat Valenciana. També, va publicar articles en revistes com la Revista de Serveis Socials, Revista d'Anàlisi Transaccional i Psicologia Humanista i Revista Espanyola de Drogodependències. Va col·laborar en l'elaboració del Protocol del Treball Social Sanitari: «Guia de Treball Social i Salut: Diagnòstic i Intervenció del Treball Social» (2012) i en el «Protocol d'Atenció Integral, Sanitària i Judicial a Víctimes d'Agressors Sexuals de la Comunitat Valenciana», de la Conselleria de Sanitat Universal i Salut Pública, formant part de la comissió tècnica en 2019. Així mateix, va formar part del Comitè de Redacció de la *Revista Española de Drogodependencias* entre 1990 i 2007, i des de 2010 fins a l'actualitat forma part del Comitè Científic de la Revista TSNova. A més, va participar amb diferents ponències en nombrosos congressos i jornades nacionals i internacionals.

Marga Tórtola García

Naix en un xicotet poble manxec, Santa Maria del Campo Rus, en 1967. Provenent d'una família humil, va ser la primera dona de la seua família nuclear amb estudis superiors. Es va graduar en la diplomatura de Treball Social per la Universitat de València en 1988, com dues de les seues cosines majors, dedicant-se des de llavors i fins a l'actualitat a l'àmbit de les addiccions.

Igual que moltes de les professionals ací exposades, va començar a fer les pràctiques universitàries en 1988 en l'Associació Provincial Valenciana d'Ajuda al Toxicòman (APROVAT) fins a 1995. En aquell moment, aquesta entitat servia de suport logístic i instrumental per a desenvolupar un projecte pioner d'atenció al problema de les addiccions. Va ser ací on va aprendre la necessitat de treballar en equips multidisciplinaris, l'abordatge de les addiccions des d'una perspectiva biopsicosocial, la importància de la dignificació de la persona addicta, i també on va descobrir als seus primers referents, entre elles Pepa Gómez, Teresa Yeves, Mercedes Sánchez, Eugenia Gramage o Teresa Fernández.

Aquesta experiència li va afirmar la seua voluntat de continuar treballant i formant-se en l'àmbit de les addiccions. En 1992, a més, va combinar la seua estada en APROVAT amb el treball durant uns mesos en Sanitat. Ací té l'oportunitat de conèixer l'atenció primària i les possibilitats del treball comunitari. En 1995, va començar a treballar en Serveis Socials Municipals de Manises gestionant els programes de prestacions bàsiques del moment. Des d'ací va començar a enfocar les addiccions des d'un altre punt de vista. La importància del context social i econòmic, les dinàmiques familiars, o l'entorn específic personal eren factors clau per a la prevenció, el consum, i la recuperació. És en aquest moment on comença a relacionar conceptes com la delinqüència, la drogodependència i la salut mental. Amb una responsabilitat cap als seus pacients i sempre amb un afany d'aprendre, reciclar-se continuament i millorar, en 1992 va obtenir el curs d'Animació Sociocultural, en 1994 va acabar el Màster de Formació Permanent en Prevenció i Tractament de les Conductes Addictives de la Universitat de València, en 2011 es graduà del grau de Treball Social, i en 2014 finalitzà, a més a més, la carrera de Criminologia.

Ara bé, en quant al vessant professional cal assenyalar que no torna a treballar de manera directa en addiccions fins a 2002. Un any abans, la Generalitat Valenciana, mitjançant el decret 124/2001, de 10 de juliol, del Govern Valencià plantejava que els municipis disposaren d'Unitat de Prevenció Comunitària en Conductes Addictives (UPCCA), i des de llavors comparteix el seu temps en la UPCCA i en atenció primària de serveis socials a Manises (l'Horta Sud). En definitiva, durant la seua intensa i dilatada vida professional, s'ha dedicat a treballar en primera línia, proporcionant un tracte digne i humà als i les pacients, a reduir l'estigma a través de plans municipals, a eliminar el paradigma que associa el consum amb el vici i el tractament amb la força de voluntat i, sobretot, a treballar per a poder millorar les condicions de vida i crear una societat menys excloent.

Actualment li preocupa especialment l'acceptació social del consum de l'alcohol i el cànnabis, igual que el gran increment de les conductes addictives relacionades amb el joc, la tecnologia, i les apostes esportives - especialment entre els i

les adolescents. Seguint el seu abordatge holístic i la seua formació extensa, promou la necessitat d'orientar la intervenció cap a l'adquisició d'habilitats socials, la gestió d'emocions, i la potenciació de factors de protecció. Contextualitzant el consum individual com un procés social i emfatitzant la influència de factors externs, és imprescindible invertir en la millora de les condicions de vida - materials i immaterials - de les persones, i aconseguir una societat més igualitària. Des de la seua experiència treballant en primera línia i sempre en contacte directe amb les persones, conclou posar en valor el treball en equip, la col·laboració, els aprenentatges passats, i la dignificació de la persona com a elements clau per a l'acompliment de la seua professió.

REFLEXIONS FINALS

Aquest article ens ha brindat l'oportunitat de conèixer de prop la trajectòria professional i acadèmica d'unes professionals de les Ciències Socials, treballadores socials i sociòlogues que van forjar el seu camí en un context summament desafiador, quan la situació a València en relació a les addiccions era incipient, i per tant desregulada, desprofessionalitzada i estigmatitzada. Durant la dècada dels setanta i huitanta del segle passat, el tractament de les addiccions es duia a terme en entorns psiquiàtrics, i les persones amb addiccions eren enjudiciades i tractades com a vicioses, sense comptar amb cap marc legal que regulara o reconeguera la naturalesa de les addiccions com una malaltia. Per tant, aquestes dones, en una època conflictiva a nivell sociopolític, van lluitar per canviar l'actitud menyspreadora, inhumana, l'abandó i l'exclusió que tant les persones amb trastorns mentals com les que enfrontaven problemes d'addicció experimentaven per part de les institucions governamentals i la societat en general. Així mateix, van treballar per regularitzar i professionalitzar tant el protocol mèdic, administratiu i la visió social, com les condicions laborals en les quals es trobaven els i les professionals d'aquest sector.

Cal ressaltar també el reciclatge professional com a denominador comú. Totes aquestes cinc professionals s'han mantingut actives educativament, completant i continuant la seua formació

acadèmica segons les noves tendències en el camp, les seues pròpies inclinacions intel·lectuals i professionals, i el seu compromís amb la població amb la qual treballen. Així, al llarg de les seues carreres han demostrat la seua responsabilitat i professionalitat, estant al corrent dels últims avanços en el seu camp. De la mateixa manera, moltes d'elles han combinat el seu treball pràctic o investigador amb la docència, impartint i compartint el seu coneixement i passió amb les següents generacions.

Mirant cap al futur, és imperatiu reivindicar la presència de treballadores socials i sociòlogues en el camp de les addiccions. La perspectiva de gènere també ha de ser un element fonamental en la investigació, el tractament i la prevenció de les addiccions. Més enllà de l'enfocament biològic i metge, imprescindible en la compressió i tractament de les addiccions, és necessari també un enfocament social que contextualitze el consum en un marc econòmic, polític i administratiu, que tinga en compte l'estructura i relacions familiars i socials, i altres categories socials com el gènere, l'ètnia o l'orientació sexual -entre moltes altres-. Les nostres protagonistes, amb àmplia experiència en el camp, han deixat clar que hi ha molta feina per fer en aquests aspectes, i és essencial que les futures generacions continuen el seu llegat, mantenint un enfocament inclusiu i de gènere en aquest camp crucial per a la salut i el benestar de la societat.

La construcció de coneixement des de les Ciències Socials exemplifica de forma molt evident que les experiències vitals i professionals condicionen les formes en les quals fem epistemologia i metodologia d'investigació. Les veus silenciades del Treball Social i la Sociologia proporcionen inestimables contribucions als estudis socials i de gènere, i la seua omisió o la seua submissió a altres sabers, no fa una altra cosa que entorpir i dificultar la creació d'un coneixement holístic, i la seua deguda aplicació pràctica.

Així mateix, en l'àmbit de les addiccions, s'albiren una sèrie de preocupacions i desafiaments per al futur immediat i l'actualitat. Una d'elles se centra en el creixement de les addiccions relacionades amb les noves tecnologies i la hiperconnexió di-

gital. Amb l'omnipresència de les xarxes socials, els videojocs en línia i les plataformes d'entreteniment digital, existeix una creixent inquietud sobre com aquestes activitats poden conduir a comportaments addictius, la qual cosa al seu torn podria tindre repercussions significatives en la salut mental i les relacions socials. A més, la proliferació de les apostes esportives en línia representa una altra font de preocupació en l'àmbit de les addiccions. La facilitat d'accés a llocs web i aplicacions d'apostes esportives a través de dispositius mòbils i la creixent promoció d'aquestes activitats poden portar a un augment en els problemes relacionats amb l'addicció al joc, afectant, especialment a adolescents, així com a joves i adults.

Respecte a l'addicció de substàncies, preocupa especialment la normalització i acceptació social del consum d'alcohol i cànnabis. A més, les crisis econòmiques i socials, com les que hem experimentat recentment a causa d'esdeveniments com la pandèmia de COVID-19, poden contribuir a l'augment de les addiccions. La incertesa laboral, la precarietat i l'ansietat generalitzada poden espantar a les persones cap a comportaments addictius com una via de fuga, la qual cosa subratlla la importància de proporcionar suport i invertir els recursos adequats per a la salut mental i la prevenció i tractament de les conductes addictives en les pròximes dècades.

En resum, creiem que articles com el que acabem de presentar tenen el potencial d'augmentar la visibilitat de nombroses investigadores i professionals que han sigut injustament passades per alt i no han rebut el reconeixement que mereixen a causa del seu gènere. Esperem que les seues contribucions es difonguen més àmpliament en els àmbits acadèmic, d'investigació i professional. També encoratgem a col·legues de diferents regions i cultures a destacar les trajectòries personals i professionals de dones en el camp del Treball Social i la Sociologia de les addiccions. Finalment, creiem oportú agrair a les cinc dones el seu temps, les seues paraules, records i treball, però també donar les gràcies a totes aquelles que, malgrat no estar en aquest o un altre article, han dedicat el seu temps i la seua força a millorar les condicions de vida de les i els

pacients, a aportar coneixements a través de la investigació, a transmetre'ls a altres generacions i, en conclusió, a fer d'aquesta societat un lloc més just i igualitari en el qual viure.

AGRAÏMENTS

Les autores i l'autor d'aquest article voldríem manifestar que tres de les entrevistes que estan en la seua base formen part dels projectes «*Dones valencianes pioneres en el camp de les addiccions*» subvencionat pel Servei d'Addiccions (PMD/UP-CCA-València) de la Regidoria de Salut i Consum de l'Ajuntament de València així com «*Pioneres de la Sociologia Valenciana*», afavorit per la Unitat d'Igualtat de la Universitat de València.

REFERÈNCIES

- Apud, I. y Romani, O. (2016). La encrucijada de la adicción. Distintos Modelos en el estudio de la drogodependencia. *Health and Addictions (Salud y Drogas)*, 16(2), 115-125. <https://www.redalyc.org/articulo.oa?id=83946520005>
- Arteta, D. (2020). Violencia de género y adicciones en las mujeres. *Cendoc Bogani*, 1-7.
- Arteta, D. y Agulló, V. (2022). *16 pioneras valencianas frente a las adicciones*. Nau Llibres.
- Arteta, D. y Agulló, V. (2023). Las pioneras valencianas de la Psicología de las adicciones: legado académico y profesional. *Revista Española de Drogodependencias*, 48(1), 45-59. <https://doi.org/10.54108/10037>
- Becoña, E. (2002). *Bases científicas de la prevención de las drogodependencias*. Ministerio del Interior. Delegación del Gobierno para el Plan Nacional sobre Drogas.
- Bertolín, J. M. y Cuevas, J. (2016). A propósito del cuadragésimo aniversario de la edición interrumpida de la Revista Española de Drogodependencias (1976-2016). *Revista Española de Drogodependencias*, 41(2), 5-9.
- Caiuby, Beatriz y Rodrigues, Thiago (eds) (2015). *Drogas, política y sociedad en América Latina y el Caribe*. Cide.
- Cano, L. (2006). *Adicciones y salud. Estado actual de la investigación en España* [Tesis doctoral, Universitat de València].
- Comas, D. (1990). Sociología de la drogadicción. En L. Moreno y S. Giner (coords), *Sociología en España*. Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- Ferro, S. (2004). Interdisciplinariedad y drogodependencias. *Cuadernos de Trabajo Social*, 17, 289-304.
- de la Fuente, L., Brugal, M. T., Domingo, A., Bravo, M. J., Neirá, M. y Barrio, G. (2006). Más de treinta años de drogas ilegales en España: una amarga historia con algunos consejos para el futuro. *Revista Española de Salud Pública*, 80(5), 505-520. <https://www.redalyc.org/articulo.oa?id=17080509>
- Escotado, A. (1998). *Historia general de las drogas*. Alianza Editorial.
- Gómez, J. (2007). El alcoholismo desde la perspectiva de género: un discurso que permanece a lo largo de 30 años. *Revista Española de Drogodependencias*, 32(2), 126-130.
- Gutiérrez, A. (2007). Contextualización de las drogas en España. En A. Gutiérrez y J. Martín (Coords.), *Drogodependencias y Trabajo Social* (pp. 18-44). Ediciones Académicas.
- Guzmán, V., Armendáriz, N. A. y Alonso, M. M. (2020). Modelo socioecológico para el no consumo de drogas en adolescentes de preparatoria. *Eureka, Revista Científica de Psicología* 17, 345-361.
- Jiménez, A. (2021). Caso práctico de intervención social con una paciente de alcoholismo en el CAID de Torrejón de Ardoz desde el modelo biopsicosocial. *Trabajo Social Hoy*, (94), 107-120.
- López, M. A., y Ruiz, G. M. (2013). El alcoholismo desde una perspectiva social. Alcalá. *Revista de la Universidad Autónoma del Carmen*, (82), 1-4.
- Losada, M. J., Márquez, P. y Sebastián, P. (1995). Aproximación a las funciones de los trabajadores sociales de los centros de atención a las drogodependencias. *Cuadernos de Trabajo Social*, (8), 123-139.

- Mayor, J. (1995). Las drogodependencias como objeto del Trabajo Social. *Cuadernos de Trabajo Social*, (8), 213-239.
- Morales, A. y Agrela, B. (2020). La dimensión de género en la intervención del Trabajo Social. En J. Fombuena (ed.), *El Trabajo Social y su acción profesional*. Nau Llibres.
- Oficinas de las Naciones Unidas contra la droga y el delito [UNODC] (2022). *Informe Mundial sobre drogas*.
- Pons, X. (2008). Modelos interpretativos del consumo de drogas. *Polis*, 4(2), 157-186).
- Prado, F., Valenzuela, S. y Vidal, G. (2016). Adicciones juveniles: ¿Delincuencia o enfermedad? Una mirada sociológica sobre la problemática. *REV IISE. Revista de Ciencias Sociales y Humanas*, 7(7), 23-32. <https://www.redalyc.org/journal/5535/553557652002/html/>
- Romaní, O. (2010). Adicciones, drogodependencias y «problema de la droga» en España: la construcción de un problema social. *Cuicuilco*, (49), 83-101. <https://www.redalyc.org/articulo.oa?id=35117055006>
- Romero, M. (2006). Sociología. En Gabriel Rubio, Gaspar Cervera, Juan C. Valderrama y José C. Pérez (Dirs.), *Tratado SET de Trastornos Adictivos* (Tomo I, pp. 32-36). Editorial Médica Panamericana.
- Romo, N. (2005). Género y uso de drogas: la invisibilidad de las mujeres. *Monografía Humanitas*, 5, 69-83. <https://digibug.ugr.es/handle/10481/22315>
- Romo, N. (2010). La mirada de género en el abordaje de los usos y abusos de drogas. *Revista Española de Drogodependencias*, 35(3), 269-272.
- Sánchez-Antelo, V. (2019). Aportes de la sociología argentina a la comprensión de los usos de las drogas: una revisión sistemática. *Revista Cultura y Droga*, 25 (27), 62-89. 10.17151/culdr.2019.24.27.4
- Slapak, S. y Grigoravicius, M. (2007). «Consumo de drogas»: La construcción de un problema social. *Anuario de Investigaciones*, XIV, 239-249.
- Sixto, A. y Olivar, A. (2018). Educación Social y Trabajo Social en Adicciones: Recuperar el territorio colaborando. *Revista de Educación Social (RES)*, (26), 141- 158.